

MAKK FERENC

Gondolatok a megjegyzésekhez

Megtiszteltetésnek veszem, hogy Róna-Tas András akadémikus professzor *A honfoglaló magyar nép* című könyvéről írott recenziómra (Actas 1997/2-3. szám 161-188. o.) választott a folyóirat ezen számában. Az Actas szerkesztőségének köszönettel tartozom, amiért lehetőséget biztosított ahhoz, hogy Róna-Tas megjegyzéseivel kapcsolatos gondolataimat azonnal közzétegyem. A válasz és a viszontválasz egymás melletti publikálása jelentősen megkönnyíti a vita nyomon követését az olvasó számára, s egyúttal módot ad a felesleges ismétlések elkerülésére.

Egy előzetes megjegyzéssel kezdem, amely – úgy látom – a jelen vita tényleges arányainak jobb, pontosabb megértéséhez feltétlenül szükséges. Ez pedig az, hogy Róna-Tas professzor válaszában az általam megfogalmazott bíráló megjegyzéseknek csak egy – mondhatni kisebb – részére vonatkozóan fejtette ki véleményét. Recenziómban ennél jóval több kérdésre tértem ki. Így például elmondtam kritikai észrevételeimet mindazzal kapcsolatban, amit Róna-Tas András az uráli, a finnugor, az ugor és az első magyar őshazáról, a magyar nép közvetlen eredetéről (ti. a mandszi és az er népcsoport összelvadásáról), a kubáni őshazáról, a levediai és az etelközi szállásterületről, a szavárd magyarokról, Álmos fejedelemiségéről, a honfoglalás menetéről, Kurszán (ill. Kusál) alakjáról, a honfoglalás kori régészeti anyagról és még számos más lényeges (például kronológiai) kérdésről könyvében kifejtett. Válaszában ezekre vagy egyáltalán nem tért ki, vagy csupán egy-egy rövid utalás formájában reflektált felvetéscimre (pl. Kubán, Levedia).

A továbbiakban Róna-Tas András professzor válaszában gondolatmenetét követve vázoltam véleményemet megjegyzéseivel kapcsolatban.

1/ *Kézikönyv* vagy *tankönyv*. Változatlanul fenntartom azt a nézetemet, hogy Róna-Tas András érdekes és gazdag mondanivalójú műve nem könnyen kezelhető, heterogén jellegű, aránytalan szerkezetű kézikönyv, amely tömörsége miatt helyenként nehezen érthető, s éppen ezért szerintem nem tartozik az igazi tankönyvek sorába. Nem szerencsés, hogy a második kiadás 1997 őszén a munkát *t a n k ö n y v* nek minősíti.¹ Egy igazi tankönyv ugyanis semmiképpen sem tartalmazhat annyi bántó hibát, súlyos tévedést, amely e kötetben megtalálható. Milyen javítás történt a szövegben, ha a recenziómban szóvá tett összes tényyszerű hiba, tévedés a második, ún. javított és bővített kiadásban ugyancsak helyet kapott? Hány kiadást kell beszereznie a főiskolai, egyetemi hallgatónak ahhoz, hogy nyugodt lehessen: végre megbízható (tan)könyvet tart a kezében? Nehezen írom le, de itt felmerül a hallgatókkal és az olvasókkal szembeni felelősség kényes kérdése is. A szerző a Szegeden 1997. december 2-án lezajlott könyvvitán nagy nyilvánosság előtt közölte: „ez a könyv három hónapig készült, és egy évig szerkesztették”. Ehhez csupán annyit teszek hozzá: a hiba nyilván nem az olvasóban van. Azaz nem az olvasó, hanem a szerző felelős azért, amiért a szakkönyvben hemzsegnak a hibák, a tévedések, az elírások, amelyekről maga a szerző – saját bevallása szerint is – hosszú listával rendelkezik.

2/ *Tudományos apparátus*. Nem értek egyet azzal, amit a kötet végén olvasható tanulmányaival kapcsolatban Róna-Tas ír. Eszerint ezek ugyan „nem tudományos tanulmányok a szó szoros értelmében, mégis alkalmasak arra, hogy belőlük a tudományos viták és a megoldások érzékelhetők, nyomon követhetők legyenek”. Egyrészt könyvében ez legfeljebb

¹ Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Budapest, 1997. Második, javított, bővített kiadás.

néhány érintett kérdés esetében lehetséges, másrészt szakmai szinten az igazi tudományos viták csak tudományos apparátussal ellátott és a tudománytörténeti előzményeket is felvázoló írások segítségével ismerhetők meg és követhetők. Szakmai apparátus, tudományos vértet (például jegyzetanyag) nélkül nincs igazán lehetősége az olvasónak arra, hogy a szerző, illetve mások (esetleges vitapartnerei) új nézeteit hitelesen elbírálhassa, ellenőrizhesse, s főleg a megfelelő forrásokkal összevetesse.

3/ *Anonymus*. Róna-Tas András egy helyütt valóban azt írta könyvében *Anonymus*-ról, hogy „műfaja regényes történet” (61. o.). Ez igaz, nem is kifogásoltam. Két helyen azonban krónikának minősíti a gesztát. Például „A... legkorábbi magyar krónika *Anonymus* műve” (10. o., lásd még 60. o.). Ez azonban hiba. Én ezt kifogásoltam akkor is és most is.

4/ *Konszenzus*. Egyetértek Róna-Tassal abban, hogy a metodológiai, forráskezelési, fogalmi kérdésekben a szakemberek között konszenzusnak kell lennie, hiszen ez a tudományos kutatás alapja. De nem értek egyet vele akkor, amikor válaszában azt írja: „Ha felsorolom azon állításokat, amelyekben minden magyar (és nem magyar) kutató egyetért a magyarság korai történetét illetően (kiemelés: M. F.), akkor az a lista, amelyen vitatkozunk, vagy még vitatkozunk, meglepően rövid”. Eszerint tehát a korai magyar történetet illetően a legtöbb alapvető kérdésben a kutatók között egyetértés (= konszenzus) uralkodik. Éppen ezért fogalmazott úgy könyve előszavában: „arra törekedtem, hogy felvázoljam azt a keveset, amit biztosan tudunk, és megkísérleltem rekonstruálni azt, amit nagy valószínűséggel megállapíthatunk. S már helykímélés miatt sem szólok arról, amit bizonytalanunk vagy tévesnek tartok. Ez alól az elv alól igen ritkán, szükségből tettem kivételt. A végcredmény nagymértékben egyezik mások megállapításával. Ezt nem kis megnyugvással veszem tudomásul, mert azt jelenti, hogy az alapvető kérdésekben a magyar tudományban konszenzus uralkodik. Egy összefoglaló munkának nem is lehet más célja, mint ennek bemutatása.” (12. o.). Az én recenziómnak pedig éppen az volt az egyik fő célja, hogy érzékeltessem: a magyarság korai történetét illetően – a tényleges kutatási helyzetnek megfelelően – a legtöbb alapvető kérdésben nincs egyetértés. Hiszen igen eltérő vélemények fogalmazódtak, illetve fogalmazódnak meg ma is az uráli, a finnugor, az ugor és az első magyar őshaza, a magyar nép eredete (lásd manszi+cr?), neve, vándorlása (? Kubán, Baskíria, Levedia, Etelköz), életmódja, lélekszáma, társadalma, más népekkel való kapcsolatának kora, helye, jellege stb. vonatkozásában. Ténylegesen sokkal rövidebb azon állítások listája, amelyekben egyetértés nyilvánul meg. A történeti problémák zömében a kutatást a konszenzus hiánya jellemzi, ezért nem is lehet szó arról, hogy Róna-Tas András könyve – akár itthon, akár külföldön – egy nem létező konszenzus képviselőjének, megtestesítőjének lenne tekinthető. Az egyes történeti kérdéseket illetően az általa kifejtett álláspont igen gyakran csak egynek minősül a sok közül.

5/ *Tudományos viták*. Senki sem olvashatja – mert nem írtam a recenziómban – azt, hogy „az élesen ütköző koncepciók között a megoldásnak nincs reménye”. Azt írtam: „hosszú évekig fognak tartani a szakmai polémia, s a nézetek gyakran még azok után sem közelednek majd egymáshoz”. Azaz bizonyos kérdésekben hosszú viták után is eltérnek majd egymástól a kutatók nézetei. És ez a természetes. Pray és Katona óta tart a vita arról, hogy Álmos vagy Árpád volt-e a magyarok első fejedelme. A polémia még ma sincs lezárva. A magyarok életmódjáról, a székelyek eredetéről több mint másfél évszázada folyik a vita, véglegesen tekinthető vélemény ma sincs. És gazdagon lehetne bővíteni a sort. Ettől még tudomány a történelem, és az is marad. Abban viszont kétségtelenül konszenzusnak kell érvénysülnie, hogy a tudósoknak (= a tudománynak) egységesen el kell határolódnuk a dilettánsoktól (azaz a tudománytalanságtól).

6/ *Kavarok*. Róna-Tas kizártnak tartja azt, hogy „a magyarok a kavaroktól vették volna át csuvasos típusú jövevényszavakat”, s szerinte az ellenkező véleménynek nincs „sem nyelvészeti, sem történeti támasza”. Róna-Tas azonban téved. Megvolt ugyanis a magyarokra gyakorolt kavar nyelvi hatásnak (így csuvasos jellegű török szavak átvételének) mind a nyelv-

vészeti, mind a történeti háttere, más szóval támasza. VII. Bíborbanszületett Konstantinos bizánci császár *De administrando imperio* (továbbiakban: DAI), magyarul *A birodalom kormányzásáról* című művéből tudjuk: a 9. században nagyobb arányban (mégpedig három törzs formájában) csatlakoztak kazár (tehát csuvasos jellegű) nyelvet beszélő kavarak a magyarok hét törzséhez. A hosszú együttélés során a kavarak megtanulták a magyarok nyelvét, de a magyarokat is megtanították a maguk kazár nyelvére.² Azaz mind a kavaraknál, mind a magyaroknál két nyelvűség lépett fel, ami az előbbieknél teljes, az utóbbiaknál részleges volt. A kétnyelvűségről a szóátvétel szempontjából Róna-Tas maga írta: „A tulajdonképpeni kölcsönzésnek feltétele a kétnyelvűség.”³ Tehát mind a történeti háttér (tartós együttélés), mind a nyelvészeti támasz (forrással tökéletesen igazolható kétnyelvűség) megvolt, s ez reális lehetőséget biztosított ahhoz, hogy a magyarok a kavaroiktól csuvasos török szavakat vegyenek át. Ezért is írta Ligeti Lajos: „A számukra (ti. a kavarak számára: M. F.) egyre teljesebb nyelvi együttélés során is hatott a csuvasos jellegű kazár nyelv a magyarra ... Alig lehet kételkedni abban, hogy a kabar–magyar érintkezés folyamán is kerültek nyelvünkbe kazár jövevényszavak.”⁴

7/ *Török szavak kronológiája*. Róna-Tas határozottan úgy véli, hogy bírált könyvében (95–102. o.) megadta a magyar nyelv török jövevényszavai átvételének kézenfekvő, illetve világos kronológiáját. Nem vagyok turkológus, s nyilván ezzel magyarázható, hogy – miután történész létemre kronológia alatt időrendet értek – a megadott lapokon én kézenfekvő, világos kronológiát nem találok! Nagyobb problémát jelent azonban az, hogy a már említett szegedi könyvvitán Berta Árpád turkológus professzor egyértelműen elutasította Róna-Tas kronológiai okfejtését, és egyúttal teljesen más kronológiát ismertetett népes hallgatóság előtt.⁵ Döntsek el a nyelvészek a kérdést!

8/ *Avar szavak*. Róna-Tas kifejti, hogy a magyarok a honfoglalás után szavakat vettek át a továbbélő avarok török nyelvéből (például *terem*, *bélyeg*). Ez igen érdekes felvetés. Viszont hogyan volt lehetséges avar szavak átvétele, amikor – szerinte – nem volt lehetséges kavar (kazár) szavak átvétele? Azután egyáltalán lehet-e bizonyíthatóan avar szavak átvételével számolni, amidőn bizonytalan még az avarok nyelvének jellege is. A török mellett felvetődik például az avarok nyelvének mongol jellege is.⁶

9/ *Székely népnév*. Kristó Gyulának ellentmondva – könyvéhez hasonlóan czúttal is – Róna-Tas súlyos hangtani nehézségek miatt elfogadhatatlannak tartja a *székely* népnévnek az cszegl (~cszel?) török törzsnévből való származtatását. Róna-Tas elveti a hangátvétel lehetőségét, amely szerint az cszegl (~cszel) szóból lett volna a szegl~szekel > székely. Megfellelkezik azonban arról, hogy itt nem abszolút érvényességű nyelvi törvényről, hanem csak nyelvi jelenségről van szó, s bizonyos példák alapján joggal tekinthető fel: ez a nyelvjelenség a székely név keletkezésében is szerepet játszott. Ugyanígy elveti a szócleji hangkiesés (hangzóvesztés) lehetőségét is (cszegl>szegl>székely). Az általa vizsgált példák sorából azonban sajnálatos módon kihagyta a talján szót, amely az ita-

² Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984. 46.

³ Róna-Tas András: A nyelvrokonság. Budapest, 1978. 287.

⁴ Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986. 533.

⁵ Véleményem szerint rendkívül hasznos és tanulságos lenne a szegedi könyvvita anyagának közzététele. A tanárokból és hallgatókból álló – mintegy száz fős – hallgatóság előtt Róna-Tas könyvről, illetve annak meghatározott részéről fejtegette ki véleményét Berta Árpád, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Szádeczky-Kardoss Samu és Zimonyi István. A publikálásnak technikai akadályai nem lehet, hiszen minden elhangzott véleményt, megjegyzést magnószalagra vettek fel.

⁶ Lőrinczy Gábor: Avarok. Korai magyar történeti lexikon. Főszerkesztő: Kristó Gyula. Szerkesztők: Engel Pál és Makk Ferenc. Budapest, 1994. 71. (a továbbiakban: KMTL); Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. Magyar Nyelv, 72. 1976. 19.

liano névből jött létre a szóeljeji hang kicsésével, s ez már a 14. században helynévi formában megvolt.⁷ Ez a szó azért is fontos, mert ugyanúgy népnév, mint a székely szavunk. Ezt szintén a nyelvészeknek kell eldönteniük.

10/ **Eredetkérdés.** Abban feltétlenül igaza van Róna-Tas professzornak: „ha a székely népnévről kiderülne, hogy török eredetű, az sem volna perdöntő a székelyek (ti. mint nép: M. F.) eredetére nézve”. Csakhogy a székelyek etnikai eredetére vonatkozóan más adatokat és érveket is fel szoktak sorolni a kutatók, így például a *c s i g l a* szót, amely a középkori székely nyelvben még megvolt, török eredetűnek számít, és jelentése 'kerítés, sövény' volt.⁸ Egyébként a székelyek eredetkérdését én sem tekintem véglegesen megoldottnak.

11/ **Hunor.** Róna-Tas válaszában a magyar eredetmondában (a csodaszarvas mondában) a Magor~Magyar mellett szereplő Hunor személynévről azt mondja, hogy a nevet Kézai „a hun népnévből gyártotta”, s Györffy György, aki Marquart nyomán a Hunor szót az *onogur* népnévből eredtetette, „c nézetével eléggé egyedül maradt”. Kezdem a végével. Annaira azért nem maradt magára Györffy, hiszen hozzá hasonlóan foglalt állást több neves kutató is (például ifj. Horváth János, Szűcs Jenő, László Gyula, Kristó Gyula), de persze az igazság nem, még a tudományos igazság sem a számszerűség függvénye.⁹ Az azonban kétségtelen, hogy a Hunor név végén levő *o r* szótag mindenképpen külön magyarázatot igényelt volna Róna-Tas koncepciójában.

12/ **Szent Bertin Évkönyv.** Továbbra is úgy vélem: téves Róna-Tas azon állítása, miszerint az onogurból származó Ungri népnévet szláv közvetítéssel „a szlávok szomszédai ... forrásokkal bizonyíthatóan a magyarokra csak a 9. század végétől, a honfoglalás után alkalmazták”. Cáfolatként a Szent Bertin Évkönyvre (*Annales Bertiniani*) hivatkoztam, amelyben a 862-es évnél szerepel az *Ungri* népnév, s ott a modern szakirodalom szerint a magyarokat jelöli.¹⁰ Az évkönyv 862 és 882 közötti részét az a Hinkmar érsek írta, aki 882-ben halt meg, s így módon Hinkmar tollából már a honfoglalás előtt lejegyzésre került a magyarok jelölésére az *Ungri* népnév. (A nemzetközi szakirodalom egyébként kiváló történeti munkának tartja Hinkmar érsek művét. Eszerint a reimsi főpap évkönyve a tényszerűség szempontjából „egészen elsőrendű történeti forrás”, amely a tárgyalt korszakra nézve „a legértékesebb kútfő.”¹¹) Róna-Tas álláspontja védelmének érdekében válaszában – „a szigorúbb forráskezelés” jegyében – lehetségesnek tartja azt, hogy Hinkmar 9. századi szövegét a ránk maradt kéziratokban (amelyek közül a legkorábbi 10. századi) a későbbi másolók megváltoztatták, pontosították (nyilván saját koruk viszonyainak megfelelően). Eszerint az évkönyv szövegében eredetileg más népnév szerepelt, esetleg nem is volt népnév a kérdéses mondatban, csak egy körülírás, vagyis nem zárható ki, hogy az eredeti szövegben nem a magyarokra vonatkoztatható *Ungri* népnév volt leírva. Róna-Tas ezen feltételezéséből az is logikusan következik, hogy tulajdonképpen ez a mondat nem tekinthető biztosan a magyar történelem forrásának sem. Ismét kezdjük a végén! Róna-Tas felfogása rendkívül zavarba ejtő, hiszen

⁷ Kristó Gyula: A székelyek eredetéről. Szeged, 1996. 16-17. (a továbbiakban: Kristó 1996.)

⁸ Kristó 1996. 23-24.

⁹ Erre lásd például Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum II. Commentarii*. I. ab initiis usque ad annum 1301. Composuit Elemér Mátyusz. Adiuvante Julio Kristó. Budapest, 1988. 51.; László Gyula: Árpád népe. Budapest, 1988. 26.

¹⁰ „Dani magnam regni eius partem cede et igni vastantes praedantur. Sed et hostes antea illis populis inexpecti, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem populantur.” Waitz, G.: *Annales Bertiniani. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. Hannoverae et Lipsiae 1883. 60. (a továbbiakban: Waitz 1883.). Ehhez lásd Ungváry Jenő: „... qui Ungri vocantur”. *Magyar Nyelv*, 93. 1997. 441-446. (a továbbiakban: Ungváry); Grat, F. – Viellard, J. – Clémencet, S.: *Annales de Saint-Berlin*. Paris, 1964. 93. (a továbbiakban: Grat). Utóbbi mű használatát Ungváry Jenőnek köszönhetjük.

¹¹ Grat XIV., XV. Egyébként a Nyugati Frank Birodalom legfelsőbb vezető köreihez tartozó – Hinkmar érsek életéről és tevékenységéről igen részletesen szól Devisse, J.: *Hincmar. Archevêque de Reims (845-882.) I.-III.* Genève, 1976.

könyvében két helyen is (253., 259. o.) határozottan – minden más eshetőség avagy bizonytalanság felvetése nélkül – teljes egyértelműséggel arról ír, hogy 862-ben a magyarok Rasziszlav morva fejedelemmel szövetségben a frankok ellen harcoltak.¹² Erre egyébként semmilyen más forrásunk nincs, csak az évkönyv nevezetes mondata.

Miként lehet az, hogy a kérdéses mondat Róna-Tas szerint a történeti események szempontjából a magyarokra vonatkozik, de a névhasználat szempontjából bizonytalan a magyarok Ungri nevének itteni szerepeltetése!? Ugyanannak a forrásnak ugyanazon adatát azért mégsem lehet kétféleképpen megítélni! Azt hiszem, hogy itt nem „a szigorúbb forráskezelés”, hanem – enyhén fogalmazva – a laza és következtetlen forráskezelés egyáltalán nem szerencsés, mindenképpen kerülendő példájáról van szó. A saját maga állította csapdába kerülve Róna-Tas egészen addig elmegy, hogy más – igen értékes – források (például Fuldai Évkönyv, Sváb Évkönyv) esetében is a magyarokra vonatkozó, 9. századi adatokkal (pontosan: a magyarokra utaló népvnevekkel) kapcsolatban egyformán felveti a későbbi betoldás, változtatás, interpoláció lehetőségét.

A forrástanban fontos szabály az, hogy egy forrás mindaddig hiteles, amíg annak ellenkezőjét (hamis voltát) be nem bizonyítják. Róna-Tas Andrásnak a Szent Bertin Évkönyv idézett helye hitelességével kapcsolatban könyve első és második kiadása alkalmával semmiféle aggálya nem volt, amint erre már rámutattam. Kételye, aggálya csupán kritikai észrevételem nyomán támadt. Ez rendben is van, de ez semmiképpen sem magyarázhatja meg az első és a második kiadásnak, illetve a válasznak a 862-es évkönyvadatra vonatkozó állításai között utólag keletkezett kiáltó ellentmondást. Hiszen Róna-Tas András sem az első, sem a második kiadásban a Szent Bertin Évkönyv fontos mondata kritikai értékelésével nem foglalkozott. Most válaszában utólag megteszi ezt. Lényegében három érve van. Ezek a következők.

a/ Mátyás Flórián már 1898-ban interpolációnak tekintette az egész mondatot azért, mert egyrészt a Fuldai Évkönyv a 862-es év eseményeiről szólva nem tesz említést a dánok és a magyarok pusztításairól, másrészt 840 és 876 között a dánok egyáltalán nem támadták, nem pusztították a Német Királyság (regnum Germaniae) területét, s végül Regino és Liudprand szerint 889-ig a magyarok ismeretlenek voltak a birodalom számára, ezért a nevüket sem tudták.¹³

Ami a Fuldai Évkönyvre vonatkozik, ezt nem lehet komolyan venni, hiszen ilyen megfontolás alapján minden egyes forrásnak minden olyan adatát, mondatát ki kellene dobni, amely egy másik kútfőben nem fordul elő. A DAI-t is például dobjuk ki, vessük el, mert legtöbb állítása sehol máshol nem szerepel? Tévedés azt kijelenteni, hogy a dánok 840 és 876 között nem támadták a német területeket, mivel maga a Szent Bertin Évkönyv megjegyzi 858-nál: „a dánok Szászországot támadják”.¹⁴ Ma már tudjuk, hogy Regino és Liudprand is tévedett, hiszen a magyarok – 862-t most nem tekintve – 881-ben egészen biztosan hadakoztak a Keleti Frank (= Német) Birodalom területén a Salzburgi Évkönyv szerint, mégpedig a kavarokkal együtt!¹⁵ S ez utóbbi tény (ti. a kavarok szerepeltetése) különösen hitelessé teszi a Salzburgi Évkönyv állítását.¹⁶ Amiből az is következik, hogy a Német Királyság

¹² Róna-Tas könyvének második kiadásában is a vonatkozó helyeken (253., 259. o.) az első kiadás mondatait lehet olvasni változatlan formában!

¹³ Mátyás Flórián: Chronológiai bírálat egy honfoglalás előtti magyar hadjáratról Németországban. Akadémiai Értesítő, 1898. 382-387.

¹⁴ Waitz 1883. 50. Erre és más – korabeli – dán támadásokra lásd még Dümmler, E.: Geschichte des Ostfränkischen Reichs I. Ludwig der Deutsche. Jahrbücher der Deutschen Geschichte. Berlin 1862. 268-269., 338-339., 359-360., 475-476.

¹⁵ „Primum bellum cum Ungaris ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite.” Bresslau, H.: Annales ex Annalibus Iuvavensibus antiquis excerpti. Continuatio altera Annalium Iuvavensium maximorum. MGH SS. XXX/2. Lipsiae, 1934. 742.

¹⁶ Ez az egyetlen kútfő, amely a DAI mellett tud a magyarokhoz csatlakozott kavarokról.

számára a magyar nép már 889 előtt sem volt teljesen ismeretlen, legfeljebb csak az említett szerzők előtt.

b/ Róna-Tas szerint „maga a szöveg (ti. a Szent Bertin Évkönyv) mondja, hogy a magyarok a korabeliek által nem ismert nép voltak, honnan tudták akkor a nevüket”. Vagyis mivel a birodalmat ismeretlen nép támadta meg 862-ben, ezért a nevüket sem tudták, s így nyilván a későbbi másoló írta be az Ungri népvét (a 10. századi viszonyoknak megfelelően) a magyarokat érve e néven. A jelenlegi forrásadottságok szerint addig valóban nem ismerték őket, s addig nevüket sem tudhatták, de éppen a 862-es támadásuk nyomán megismerték őket, s természetesen nevüket is megtudták. Hasonló jelenségről van szó Regino szövegében is, amit a szövegösszefüggés alapján maga Róna-Tas sem von kétségbe. De akkor miért kell ezt kétségbe vonni a Szent Bertin Évkönyv esetében?¹⁷

c/ Róna-Tas hivatkozik Ungváry Jenő friss tanulmányára, amely éppen a kérdéses mondatról foglalkozik. Ungváry szerint a dánok pusztításairól tájékoztató mondatról *párhuzamba* állítható az ismeretlen ellenség dúlásairól szóló mondat. S mivel a dánok esetében minden olvasó számára világos volt, hogy a dánok észak felől támadták a Német Királyságot, ezért nyilvánvalóan az ismeretlen ellenség esetében is a második mondatban az évkönyvíró megadta azt: hol, mely területen támadta az ismeretlen ellenség a Német Királyság földjét. Ungváry úgy véli, hogy a kérdéses területet, azaz a támadás helyét az évkönyvíró az Ungri népnévvel, illetve az Ungri nép által lakott *pannoniai* területtel hozta az olvasó tudomására. Szerinte csupán ily módon tekinthető a mondat értékes információnak, egyébként nem.¹⁸

A továbbiak miatt most ismét közlöm a megfelelő latin mondatot, majd annak Ungváry-féle fordítását.

Latin szöveg:

„Dani magnam regni eius [sc. Ludovici regis] partem cede et igni vastantes praedantur. Sed et hostes antea illis populis inexperti, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem populantur”.¹⁹

Ungváry fordítása:

„A dánok az ő országa nagy részét öldökléssel és tűzzel pusztítva zsákmányolják. De olyan ellenség is dúlja az ő országát, amelyik cselőtt azon népek számára, akiket ungroknak neveznek, ismeretlen volt.”²⁰

Megállapítható: a latin szövegben nincs konkrét utalás arra, hogy a dánok Lajos német király országának mely területeit, mely népeit támadták és pusztították, általánosságban szól csupán erről, azaz a birodalom (*regnum*) feldúlásáról, mivel nyilván nem volt pontos tudomása róla. Az ismeretlen ellenség esetében is csak a birodalom (*regnum*) elleni pusztító támadásról beszél, mert pusztán ennyi információja volt. Mivel mindkét hadjárat kapcsán egyformán Német Lajos király birodalmát (*regnum*) szerepelteti, számomra teljesen logikus, kézenfekvő, hogy a második mondatban szereplő *illis populis* (plur. Dat.) a birodalomra, illetve a birodalom népeire utal. Ennek megfelelően az Ungri a támadó ellenség neve volt, amit éppen a pusztító hadjárat révén ismertek meg a birodalom népei. Az *illis populis* kifejezéssel arra is utalni kívánt az évkönyvíró, hogy a dánokhoz hasonlóan az Ungri (ti. az etelközi magyarok) népe is a Német Királyság nagy részét dúlta fel.

¹⁷ Regino és Liudprand állítását magyar fordításban lásd A honfoglalás korának írott forrásai. Szerkesztette: Kristó Gyula. Szeged, 1995. 195., 212. (a továbbiakban: HKIF). Hasonló kitétel a magyarokra vonatkozóan található másutt is. (A magyar honfoglalás kútfői. Szerkesztette: Pauler Gyula és Szilágyi Sándor. Budapest, 1900. 331.)

¹⁸ A cikk adatait lásd a 10. jegyzetben.

¹⁹ Waitz 1883. 60. Az idézett latin szöveg utolsó két szavára vonatkozó, de az értelmet egyáltalán nem érintő szövegvariációra lásd Ungváry 441.; Grat 93.

²⁰ Ungváry 446.

Véleménycmet két filológiai jellegű érvvel is alá tudom támasztani: közülük az egyik a *populus* főnév használatával, a másik a relativummal bevezetett mellékmondatok alkalmazásával függ össze.

Úgy látom, hogy Hinkmar érsek a maga – mintegy 100 nyomtatott oldalnyi – szövegében a *populus* szó alkalmazásában meglehetősen egyértelműen és következetesen járt el akkor, amikor ezt a latin szót népnévvel kapcsolatosan írta le.

A reimsi főpap általában az egyes népek megjelölésekor legtöbbször a népnév többes számú alakját használja (például Dani, Normanni, Angli, Franci, Bulgari, Saxones, Germani, Gracci, Aquitani, Frisii, Brittones, Sarraceni stb.). Abban az esetben azonban, ha velük összefüggésben – egyébként eléggé ritkán – a *populus* szót is leírja, akkor a latin szó a népnév mellett, ill. azzal kapcsolatban egyes számban áll (miként a *gens* szó is). Ez figyelhető meg az évkönyvben 863-nál a frízek és 866-nál a bulgárok esetében.²¹ Egyes számban olvasható Hinkmar művében a *populus* szó olyankor is, amikor általánosságban beszél valamelyik *frank* királyság, illetve ország egész népéről, főleg annak keresztény voltát hangsúlyozva.²² Többes számban, illetve többes számú értelemben a *populus* három ízben fordul elő mindössze. Az egyik esetben azt mondja el Hinkmar, hogy 869-ben Kopasz Károly, a Nyugati Frank Birodalom uralkodója, a normannokkal szemben városokat, várakat erősít meg a népek (*populis*; plur. Dat.) érdekében.²³ E helyen nyilvánvalóan Károly király országa összes népéről, de legalább is az északi területek népeiről (pl. frízekről, belgákról stb.), tehát mindeképpen több népről van szó. Hasonló a helyzet akkor is, amikor Lajos német király 867-ben a fiát a szászokkal és a thüringiaiakkal a szláv abodritok ellen küldi háborúba, egyúttal elrendeli, hogy országa többi népe szintén készüljön fel erre.²⁴ Itt ugyan a *populus* egyes számban olvasható (ti. *reliquum populum*: sing. Acc.), de értelmileg – a szászokon és a thüringiaiakon kívül – a királyság összes többi népére (így a bajorokra, frankokra, svábokra) vonatkozik. Ezt alátámasztja az is, hogy a *constructio ad intellectum* alapján a második alkalommal a *reliquum populum* után többes számú állítmány – *praedicatum* – (*movere ... possint*) és többes számú állítmánykiegészítő – *attributum praedicativum* – (*praeparati*) áll.

Vagyis a többes számú használat és a többes számú értelmű használat azt mutatja, hogy Hinkmar szövegében ez akkor fordul elő, amikor a kérdéses *frank* állam több – konkrét – népéről van szó. Az eddigiekből pedig az a következtetés adódik, hogy az Ungri-t említő mondatban – miután a *populus* nem egyes számban olvasható – az *illis populis* (plur. Dat.) nem az Ungri népnévre, hanem a birodalom, azaz Német Lajos királysága valamennyi (konkrétan meg nem nevezett) népére utal.

Hinkmar szövegének tüzetes átnézése arról győzött meg, hogy a szerző – aki egyébként tapasztalataim szerint kiváló latinista volt, nyelve erősen klasszicizáló jellegűnek minősül – a relativummal bevezetett mellékmondatok esetében is meglehetősen következetesen járt el.²⁵ A vonatkozó mellékmondatok (köztük a *qui*³ relatív névmással bevezetett mellékmondatok) megismerkedéskor ügyelt arra, hogy a relativum használata egyértelmű legyen. Azaz tudatosan törekedett a kétértelműség elkerülésére. S ezt oly módon is igyekezett megvalósítani, hogy a relativumot a lehető legközelebb helyezte el ahhoz a szóhoz, mondatrészhez, amelyre vonatkozott. A teljes egyértelműség biztosítása érdekében igen gyakran még a jelzős kifejezés-

²¹ Waitz 1883. 61., 65.

²² Így például Waitz 1883. 77., 103., 104., 124., 133., 140., 144., 146., 149.

²³ Waitz 1883. 107.

²⁴ „Hludowicus rex Germaniae Hludowicum, filium suum, cum Saxonibus et Toringis contra Abodritos hostiliter dirigit et reliquum populum regni sui paratum esse praecipit, quatenus, mox ut ipse iusserit, praeparati movere hostiliter possint.” (Waitz 1883. 87.)

²⁵ A relativummal bevezetett mellékmondatok klasszikus használatára általában véve lásd Leumann – Hofmann – Szantyr: Lateinische Grammatik II. Syntax und Stilistik. München, 1965. 554-572.

seket, illetve a participiális szerkezeteket is megbontotta, hogy ezáltal a vonatkozó névmás (mint kötőszó) a legszorosabb kapcsolatba kerüljön szórendileg is a vonatkoztatott névszóval, illetve mondatrészszel.²⁶

Olyan esetben, amikor a *qui*³ előtt több, legalább két névszó (mint két külön fogalom) található, s emiatt formálisan (grammatikailag) fennáll a kétértelműség veszélye, a szövegösszefüggésből, az azonos kifejezések és fordulatok használatából, illetve az előzmények, a történelmi háttér alapján mindig világosan kiderül, hogy a vonatkozó névmás rendre a közvetlenül előtte (ill. a hozzá közelebb) levő szóra utal, azzal áll szoros kapcsolatban. Tényleg ilyenkor is teljes az egyértelműség, s következetes a pronomén relativum alkalmazása. Erre példa lehet a sok eset közül az alábbi szövegrész: „Hludowicus autem, nepos illius, cum Saxonibus et Toringis ex altera parte Rheni fluminis contra eum venit, et missis ad patrum suum imperatorem directis, benignitatem eius expetiit; quam non impetravit. Tunc ipse ac comites eius ieiuniis et lactaniis Domini misericordiam petierunt, inidentibus eos illis qui erant cum imperatore.”²⁷ Hasonló szerkesztés természetesen más esetekben is megfigyelhető.²⁸

Számomra a *qui*³ egyértelmű használata arra mutat, hogy az Ungri-t említő mondatban is a *qui* relatív névmás a hozzá közelebb álló *in experti* (s ezen keresztül végül is a *hostes*) szóra vonatkozik, nem pedig az *in experti* előtt levő (tehát a *qui*-tól távolabb álló) *populus* szóval van kapcsolatban. Ebből pedig ismét az következik, hogy az Ungri népnév a birodalmi népci előtt ismeretlen ellenség(ek) jelölésére szolgált, azaz a támadó magyarok megnevezésére használta a reimsi érsek.²⁹ Különben is: miért érdekelte volna Hinkmar érseket az, hogy az ún. *pannoniai* Ungrok kiket ismertek és kiket nem!? Ezt nyilván csak maguk a birodalmi Ungrok tudhatták, de Hinkmar nem.

Hinkmar szövege nyelvhasználatának (*usus scribendi*) filológiai elemzése szerint is tehát az Ungri népnév 862-ben a magyarok népét jelölte.

Ha egyébként bárki is Ungváry okfejtését követi és elfogadja, akkor módszertanilag nagyon veszélyes útra téved. Egy forrástól, illetve annak egy mondatától csak annyit várhatunk el, ami benne van, s ami az ismert történeti körülményekkel igazolható, és azokkal összhangba hozható. Azaz a forrás szerzőjét mesterkélt párhuzam és erőltetett ötletek nyomán felelősségre vonni nem szabad! Egyébként egy információ tényleges értékét az határozza meg, amit tartalmaz, s nem az, amit benne olvasni, találni szeretne a kutató.

²⁶ Így például „*Dani qui pridem Morinum civitatem incenderant de Anglis revertentes, duce Welando cum ducentis et eo amplius navibus per Sequanam ascendunt et castellum in insula quae Oscellus dicitur a Normannis constructum et eodem Normannos obsident.*” (Waitz 1883. 55.) Más példák még: Waitz 1883. 55. o. 1-2. sor, 81. o. 20-22. sor, 87. o. 35-39. sor, 88. o. 21-24. sor stb.

²⁷ Waitz 1883. 132.

²⁸ Lásd például „*Maiores vero et fortior pars de Nortmannis in quadam villa quae vocatur Avallis se reclusit, ubi eos illi qui erant cum Karlomano sine periculo sui adire nequiverunt.*” (Waitz 1883. 154.) Lásd még Waitz 1883. 55. o. 17. sor, 64. o. 1. sor, 72. o. 14-15. sor, 73. o. 13-14. sor. Érdekes példa lehet a következő mondat: „*Rodbertus comes Andegavensis adgrediens duos cuneos de Nortmannis qui in Ligeri fluvio residebant, unum quidem, exceptis paucis evadentibus, interfecit, et altero maiore retro superveniente, vulneratur.*” Kérdés: a *qui* a *duos cuneos*-ra vagy a *de Nortmannis*-ra vonatkozik-e? A szerző által használt azonos, szokásos kifejezés segítségével azonban megállapítható, hogy a *qui* a normannokra (de Nortmannis) utal. Ehhez lásd „*Nortmanni residentes in Ligeri*” (75. o. 6. sor); „*Nortmanni vero residentes in Ligeri*” (79. o. 4-5 sor); „*de cisdem Nortmannis qui sedebant in Ligeri*” (79. o. 7-8. sor); „*de Nortmannis in Ligeri residentibus*” (80. o. 33-34. sor). Lásd még 97. o. 4-5. sor, 116. o. 38-39. sor.

²⁹ A magyarokat jelölő népevekre lásd Hóman Bálint: A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. Történetírás és forráskritika. Budapest, 1938. 191-250.; Király Péter: A VIII-IX. századi Ungarus, Hungar, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynévek. Magyar Nyelv, 83. 1987. 182-180., 314-331.

Ezen kifogásaim miatt – Ungváryval ellentétben – nem látom bizonyítottnak azt, hogy az clemzett mondatban olvasható Ungri népnév a Német Királyság (Keleti Frank Birodalom) Pannonia nevű tartományának Ungri nevű lakosságára vonatkoznék, s ezért fordítását is tévesnek, erőltetettnek tartom.³⁰ Másokhoz hasonlóan az a meggyőződésem, hogy a mondatban a Hinkmar által használt Ungri népnév az Etelközben lakó magyarságot jelölte már 862-ben. Ungváry koncepcióját nem tudom elfogadni, s nem is tekintem azt érvnek Róna-Tas azon tétele számára, miszerint lehetséges, nem zárható ki az, hogy az idézett mondatban az Ungri név későbbi – hiteltelen – interpoláció vagy értelmező beszúrás lenne.

13/ Baskíria. Róna-Tas okfélézésében – a baskíriai magyar őshaza problémája miatt – fontos szerepet kap a volgai bulgárok északra vándorlásának kérdése. Erről a következőt írja: „A volgai bulgárok északra vándorlásának részleteit és kronológiáját ma már meg lehetőséggel tudjuk mind írásos források, mind régészeti adatok birtokában rekonstruálni”. Én azonban úgy vélem, hogy ez az állítása meglehetősen nehezen hihető, mivel egyrészt egyetlen írott forrás sem említi a bulgárok északra költözését, másrészt pedig a volgai bulgárok történetét illetően a 10. század előtti korszakra vonatkozóan egyetlen írott forrásos adatunk sincs.³¹ A numizmatikai leletek régészeti leletek, tehát nem vonhatók az írott források közé. Ugyanakkor a volgai bulgárok régészeti leleteinek időrendjét illetően Róna-Tasétól lényegesen eltérő kronológiát ad Fodor István, aki szerint a bulgárok az Észak-Kaukázus előteréből, a Don-Donyec vidékéről érkeztek már a 8. század közepén a Közép-Volga vidékére.³² Azt természetesen tudom, hogy a Káma menti Bolsic Tigani temető magyar régészeti anyagát a szakemberek közül többen a 900 utáni időre datálják, de nem mindenki. Így például a Középső Volga és az Urál hegység közötti terület (Kusnarenkovó, Bolsic Tigani) régészeti anyagát jóval korábbi időre helyezi Fodor István.³³

14/ Kronológia. Róna-Tas András válaszában azt írja: „a magyarok a 9. század harmincas éveiben már megindultak a kazár birodalomból való függetlenedés útján”, és a „kavarok akkor csatlakoztak a magyarokhoz, amikor a magyarok már gyakorlatilag függetlenek voltak a kazároktól”. Minderről viszont könyvében azt mondja, hogy a kavarok 800 táján lázadtak fel a központi kazár hatalom ellen, vereségük hatására röviddel 800 után csatlakoztak a magyarokhoz, akik ekkorra már a kazároktól teljesen önállóak lettek. Bizony baj van itt is a kronológiával, hiszen több évtizedes eltéréssel tárgyalja ugyanazokat az eseményeket (ti. a kavarok lázadását és csatlakozását) a könyv és a válasz! Ráadásul a könyv szerint a magyarok 800 táján már teljesen önállóak voltak, míg a válasz szerint csak a 830-as években indultak el a függetlenedés útján (193., 229., 248., 258–259., 273–274. o.). Most melyik az igaz: ami a (tan)könyvben van leírva, vagy ami a nyomtatott válaszban olvasható? A történelemszallagató melyik adatot tanulja meg?

15/ Alán szavak. Az alán szavakkal kapcsolatos észrevétel jogos, mivel a recenzió 34. lábjegyzetéből technikai okokból kimaradt az alábbi szöveg: Több neves kutató számol azzal, hogy a magyarokhoz a 9. században csatlakozott kavarok között jelentős számban voltak alá-

³⁰ A jó fordításra, illetve értelmezésre – Waitz alapján – példa lehet Tóth Sándor László szövege: „A dánok királysága nagy részét mészárlással és tüzzel pusztítva rabolják; de azon népek előtt korábban ismeretlen ellenségek is, akiket magyaroknak neveznek, ugyanannak a királyságát pusztítják.” (HKIF 184.) Ezzel – a parafrázisszerű fordítás ellenére is – teljesen azonos értelmezést ad Harmatta J.: A honfoglalás mai szemmel. Magyar Nyelv, 94. 1998. 146.

³¹ Zimonyi István: Volgai bolgár birodalom. KMTL 734.

³² Fodor István: A honfoglaló magyarság kultúrájának keleti gyökerei című kandidátusi értekezésének bírálata. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, 21-23. 1978-1980. 1988. 139.; Fodor István: E. P. Kazakov könyvének ismertetése. Archeológiai Értesítő. Sajtó alatt. Köszönettel tartozunk a szerzőnek azért, mert kéziratát rendelkezésünkre bocsátotta.

³³ Fodor István: Leletek Magna Hungariától Etelközig. Honfoglalás és régészet. Szerkesztette Kovács László. Budapest, 1994. 61-63.

nok is. S van olyan vélemény, miszerint alán szavaink zöme czeektől származott. Lásd például Györffy Gy.: *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990. 54–60., 86., 88.; Kristó 1996. 58.; Harmatta J.: *A magyarság őstörténete*. Magyar Tudomány, 1996/3. szám. 258. Így egészen nyilvánvaló: az alán szavak egy részének átvételére már a honfoglalás után került sor.

16/ Szakrális királyság. Közismert szakmai berkekben a vita arról, hogy a magyarok körében a 9. században kialakult-e kazár hatásra az ún. szakrális kettős királyság rendszere vagy nem. Róna-Tas mind könyvében, mind válaszában tagadja a szakrális uralkodói rendszer meglétét a magyaroknál. Én változatlanul azt a nézetet tartom megalapozottabbnak, amelyik szerint – éppen Álmos fejedelemsége nyomán – a szakrális királyság intézménye létrejött a magyarságnál is. Egyébként úgy vélem, hogy Álmos fejedelem meggyilkolásának története – Róna-Tas felfogásától eltérően – nem késci történet, hanem csak késci lejegyzésű történet, ami azonban a történet hitelét nem érinti. A szakirodalomban a magyar szakrális uralkodói forma meglétére számos érvet, adatot sorolnak fel, csak ezek érdemi és tételes cáfolata után lehet tagadni a szakrális királyság intézményének fennállását a magyarság körében.³⁴

17/ Levedia. Róna-Tas úgy látja: saját magammal kerültem ellentétbe, amikor azt állítottam, hogy a DAI csak tévedésből nevezte Levediát az egész magyarság őshazájának. Én Benkő Loránd véleményére hivatkoztam, miszerint a Levedi vezér nevével jelzett terület a magyar névadási gyakorlat nyomán csak Levedi törzse szállásvidéke volt, de ennek értelmét a DAI kiterjesztette, és Levedia – a szövetségösszefüggések alapján – nagyobb területre, ti. az egész magyarság lakóhelyére vonatkozik.³⁵ Azaz a DAI a Levedia főnévvel – a magyar névadási gyakorlattól eltérően – a magyar törzsszövetség egészének szállásterületét nevezte meg, nem csak Levedi fejedelem szállásvidékét. Úgy tűnik: újabb vizsgálat ezt a felfogást erősíti meg, mivel joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a DAI-ban a nagyobb földrajzi területet nem a pusztá személynévi alak (Levedi), hanem annak országnévi formában jelentkező, görögösített változata (Levedia) fejezte ki. Végső soron tehát ez a koncepció is azt vallja, hogy a DAI névhasználata a Levedia esetében az egész magyarság szállásföldjére utalt.³⁶

18/ Szvatopluk vagy Mojmír. A honfoglalás körüli magyar–morva viszony alakulása nem minden ponton tekinthető tisztázottnak. Így például Róna-Tas szerint a magyarok mind 894-ben I. Szvatoplukkal, mind pedig a 890-es évek második felében – a Theotmár-level alapján – fiával, II. Mojmírral szövetséget kötöttek a frankok ellen (253., 263. o.). Más nézet úgy véli, hogy a magyarok I. Szvatoplukkal nem létesítettek szövetségi viszonyt, hanem csak egyik, Predszláv nevű fiával léptek koalícióra.³⁷ A kutatók többsége azonban azt vallja – a Fuldai Évkönyv, a fehér ló monda és Theotmár 900-ban keletkezett levele nyomán –, hogy a magyarok a honfoglalás időszakában mindössze egy alkalommal: csak I. Szvatoplukkal (mégpedig 894-ben) léptek szövetségre a frankok ellen.³⁸ Én szintén ez utóbbi

³⁴ Az egész kérdéskör legújabb összefoglalását lásd Kristó Gyula: *A honfoglaló magyarok politikai szervezete*. A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. Újvidék – Novi Sad, 1997. 75–79.

³⁵ Benkő Loránd: *A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Léved és Etelköz kapcsán*. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történelméből. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 172. szám. Budapest, 1985. 12., 20.

³⁶ Kristó Gyula: *Levedia és Etelköz*. Magyar Nyelv, 94. 1998. 151–157.

³⁷ Senga Toru: *Morávia bukása és a honfoglaló magyarok*. Századok, 117. 1983. 335.

³⁸ Így például Pauler Gyula: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest, 1900. 28.; Györffy György: *Honfoglalás és megtelepedés*. Magyarország története tíz kötetben I. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerkesztő Székely György. Szerkesztette: Bartha Antal. Budapest, 1984. 589–590.; HKIF 186. 573. jegyzet (a jegyzetapparátus Kristó Gyula munkája).

véleményt osztom, de végül is nem tartom teljesen kizártnak Róna-Tas felfogását sem. Emiatt a válaszában megfogalmazott kritikai észrevételt el tudom fogadni.

Természetesen ezzel én sem tekintem vitánkat befejezettnek. Nyilvánvalóan a Róna-Tas könyvében tárgyalt hatalmas és gazdag anyag sok kérdéséről a szerző és a recenzens, de még inkább a különböző diszciplínák szakemberei által írandó tanulmányok, cikkek révén a szakmai polémia még jó ideig folytatódni fog. Reméljük: minél több maradandó eredménnyel.